

Вступне слово

Ця оповідь — трагедія не лише нашої родини (особисто бабусі та її сестри — Любові Макарівни Геращенко та Антоніни Макарівни Деревської), але й маленький клаптик полотна історії всього народу України — могла бути втрачена навек. Хоч як ми любили бабусю, її щедрі сімейні застілля, галушки та крученики, розповіді, схожі на страшну казку, та все ж не спромоглися записати їх за життя. Лише коли її не стало, спохопилися: пішла від нас не просто рідна людина, а цілий світ, у який більше неможливо зазирнути та розгадати його. Пішла й забрала із собою стільки незвіданого: болю, радощів, пригод, волі до життя, сили, що вистачало на десятьох, простих життєвих мрій та смиренності, яких нам було не досягнути.

І лише за кілька тижнів, розбираючи бабусині речі, ми знайшли скарб. Не під деревом у саду і не в старій скрині — у звичайному столику коло ліжка. Кілька листочків, списаних її каліграфічним почерком із безпомилковою орфографією, на першому з яких було виведено «Моя біографія». Це виявився не звичайний щоденник турбот та переживань, а справжня історична довідка: багатий фактами логічний виклад подій у чіткій послідовності. На кількох сторінках нам відкрилась та частина історії, про яку ніхто з тих, котрі пережили її, не любить розповідати: занадто багато страху, занадто багато болю. Розкуркулення родини, виселення її на Далекий Схід, холод, голод,

утрата найрідніших, вороги серед друзів та друзі серед ворогів — усе це оживало перед нашими очима.

Бабуся подбала про те, щоб пам'ять жила, навіть коли її самої не стане. А ми пообіцяли собі подбати, щоб ця пам'ять стала спільною. Бо не лише наша родина зіткнулась із цим — в Україні було знищено-розкуркулено 52 тисячі господарств так званої першої та 112 тисяч господарств другої категорії, сотні тисяч українців вивезли до Сибіру, позбавивши дому, надії та життя. А ті, що вижили й залишились там, вимушено втратили національну ідентичність.

Нашій родині пощастило (якщо вважати це щастям): дві сестри, Любов та Антоніна, повернулись додому, вийшли заміж та дали життя всім нам — великій кількості дітей та внуків. Про щасливі дні *до*, повні жаху та голоду дні *під час* та сповнені надії дні *після* перебування на Далекому Сході й оповідає ця книга. Сухі факти тут перекликаються з уривчатими спогадами, а десь навіть зі здогадками, але ми намагалися зробити все, щоб цей строкатий візерунок долі правдиво вписався в полотно української історії, доповнивши її, як багато інших історій до цього.

Кожна родина — це окрема історія. А сукупність цих родин-історій і є справжньою історією країни.

Родина Геращенко

Частина 1

Розділ 1. Повернення

Серпень 1929 року

Задушливий серпневий вітер безжально гнав перекотиполе. Хоча не пора ще було цим галузистим жмутам трави усихати, відриватися від свого коріння й мандрувати світ за очі, корячись безжальним потокам повітря, та непомірна пекельна спека не залишила їм і найменшого шансу: випалювала щент і землю, і пагінці, і трави, відбирала живильні соки, аж доки ті не здались і не відірвались од землі. Так і котився жмут із переплутаними стебельцями — уже й не розбереш, де яке, — полем та лугом, полем та лугом, аж до Гуляйпільського району, наче приваблений спорідненою назвою, наче під тихий шепіт: «Тут тепер буде твій дім», — і, звісно ж, обманутий. Вітер-блукач жартівливо довіяв, підняв догори, покрутив і погнав далі, на північний схід, до Мар'янівки, де звивається Верхня Терса, про яку ще кажуть, що вона «неправильно тече». Доніс та щодуху пожбурих на каміння — аж розлетілось перекотиполе на клапти, погубивши всі гілочки, що з них складалося, пустивши їх униз течією у вільну — чи то пак останню — путь. Деякі втонули одразу, решта ж пішли за водою, шукаючи хоч якоїсь долі, поки не вхопила їх смаглява дівоча рука.

— Тримай, Васильку! Он ти паличку шукав, а її тобі вода вернула.

Малий Василько, що до цього плакав і витирав очі прирушеним курявою рукавом, аж засяяв. Лише щойно він

грався на березі та малював на чорній землі чоловічків, що-йно впустив паличку в річку й зарюмсавав, а сестра Люба кинула своє читання та взялась допомагати в пошуках — аж ось і паличка знайшлась. Та ще й краща за попередню!

Малий уже й забув про смуток та взявся домальовувати тим чудернацьким персонажам руки й дивакуваті головні убори. А Люба, підбравши спідницю, сіла на давно зрубану колоду та знову поринула в читання. Чи не щохвилини вона кусала нігті, а інколи здивовано скрикувала, і луна від того скрику розходилась над рікою і віддавала гусячим гелготінням, що поволі наближалось. І ледь устигла втомлено видихнути й загорнути книгу, як почувала:

— Любаню! Ти чого так кричиш? Усіх гусей мені розлякаєш! — молодша сестра Тоня вже підросла до річки і зручно вместились на колоду позаду. Тоненька, метка, прудконога, вона б радше залізла на вербу, яка росла тут же, понад рікою, та звисилась би з неї вниз головою, дражнячи сестру тим, що хоча вони обидві Деревські, та з деревами дружить лише одна. Але сьогодні Тоня не могла дозволити собі пустощі: за нею дріботили гуси, і дівчинка точно знала, що відповідальна за кожну з цих білих голів. Сонце вже потроху прямувало до обрію, тож нестерпна спека мінялась хвилиєю приємного теплого повітря — саме час розтягнутися на травичці та відпочити, проводячи поглядом величне небесне світило.

— Та як не кричати, коли тут таке диво! Уяви лиш: дівчинці, як ото ми з тобою, на Різдво подарували іграшку, щоб горіхи колоти! А та іграшка виявилась чарівною. Ожила в різдвяну ніч і почала війну.

— Війну?

— Так! З мишачим королем, який усі іграшки знищити хоче.

— Іграшка?

— Не зовсім. Насправді то був зачаклований хлопчик. А зла мишача королева перетворила його на іграшку!

Тоня злякано глянула на сестру, ніби хвилюючись, чи не перегрілась та на сонці, але помітила в її руках книгу і заспокоїлась. Люба завжди любила читати, але інколи історії, які вона розповідала, видавалися настільки химерними, що їй не вірилося, що їх вигадала така ж людина, з плоті й крові. Тоня перевела погляд на братика, який безтурботно вимальовував коло вже зображених чоловічків таких же неоковирних коней із наче вкороченими наповину лапами. Підхопилась, обійняла та притулила малого до себе. Хлопчака лише здивовано глянув на сестру та випрочався: не міг стримати бажання домалювати отих гнідих, вороних та в яблука, хоча на темній землі всі були одного кольору. Тоня стежила за ним таким же пильним поглядом, якого днями не зводила зі своїх гусей.

— Чого ж ти сміялась? Аж до поля чути було. Чи то не лихо — дитину в батьків відібрати і зачаклувати? Якби хто Василька відібрав і на іграшку перетворив... Не знаю, що б і робила.

— Ти ж далі слухай! Там так багато пригод було! Він переміг мишачого короля, знову перетворився на гарного хлопчика та ще й женився на тій гарній дівчинці.

Тоня і собі зайшлася сміхом і знову пригорнула Василька, який уже домалював коням гриви та хвосту, довгі, закручені, наче в поросят, і потроху позіхав на вечір.

— Ото чудернацька історія. І де ти книгу таку взяла? У нашій сільській бібліотеці?

— Де там! То ж папаша подарували, як минулоріч із Німеччини приїхали. Вона так довго лежала, а тепер я за неї взялась. Бо ж повернеться і питати буде.

Тоня й сама минулі кілька місяців думала, що добре б частіше у батькові книги зазирати. Їдучи на заробітки, він наказав донькам ті книги читати й мову вчити, щоб не тільки знали, в якій стороні папаша працюють, але й могли по-їхньому шпребхати за потреби. І якщо старша сестра залюбки виконувала батькові настанови й годинами мог-

ла просиджувати над сторінками, то молодшій куди звабливішими здавалися двір, і ліс із його густими деревами, і річка з неквапливою течією, і поля, де можна було розігнатися на всю силу молодих ніг і бігти, бігти, з кожним кроком відчувуючи себе живою.

Люба встала, потягнулась до сонечка та вмочила ноги коло бережка. Дивилась, як бистра вода огортає литки і змиває пил, зібраний за вечір.

— Так ото цікаво. У нас усе своє, рідне: і пшениця, і яблука, і малина. Гуси, кози, корови. І люди всі такі, як ми. Не на одне лице, але ж схожі. От дивишся — і зразу видно: наш! І зростом, і поставою. А там же все інше. Вдягаються у якісь фасони, капелюшки, патефона вдома слухають, на великих залізних автомобілях їздять... Папаша казали, що навіть наймолодший німець не такий, як ми: усі строгі, дисципліновані, ні на хвилю не спізняться. Але пісні так само люблять. От би й собі той далекий світ побачити...

— І не страшно тобі? Люди там чудні, аж страх.

— А чого ж страшно? Цікаво! А уявляєш: поїдемо і ми в ту Герма-а-анію, — Люба навмисне розтягнула склад, передражнюючи їхнього сільського голову, який щоразу, зустрічаючи її з книгами в руках, бідкався, куди це батька вічно несе в далекі краї, а діти, лишені без нагляду, замість роботи вештаються в бібліотеки і читають усякого, забиваючи свої голови.

Тоня розсміялась, і собі уявивши, з якою міною той завжди робить їм зауваження. Вона зістрибнула з пенька і взялась ходити перевальцем, демонструючи як той рухається, коли злізає зі свого коня. А тоді схопила Василька на руки й закружляла:

— А як гадаєш, які папаша приїдуть? Може, й собі в якомусь кітелі німецькому й чоботях? І що нам привезуть у подарунок? Чи юбку яку, чи сорочку? Чи туфельки з пряжками? Чи ми взагалі батька впізнаємо?

— Ото ти невгамовна! А як не привезуть нічого, будеш засмучуватися?

Сестри частенько жартували одна з одної, змагаючись у тому, хто любить батька більше, хоча кожна знала, як інша хотіла потішити тата до приїзду. Як відмовлялися зайвий раз погуляти з друзями, пам'ятаючи його наказ: щодня грати у вигадану ним же гру — називати всі бачені речі німецькою. Як Тоня вставала удосвіта і йшла в садок підливати яблуні й груші, а Люба до худоби; як доїла корову чи козу, а молочко свіженьке швидко до хати несла, де ділила: це дітям і мамі, а це на продаж, бо копійчка до копійчки складатись має — батьків завіт добре виконували.

А сонце все хилилося за обрій, і, щебечучи про своє, дівчата проводжали його поглядом. Гуси мирно щипали травичку, а десь там, ліворуч від ріки, але праворуч від старого дуба, на роздоріжжі, добрий кілометр углиб села стояла коло тину й примружено дивилась на жовто-багряне коло жінка, з останніх сил притлумлюючи страхи, що вже більше року не давали їй спочинку. О, як же Віра не хотіла знову відпустити чоловіка на чужину! Знову і знову повторювала йому, що там же чужі люди, чужі порядки: не так станеш, не так скажеш — можеш і у в'язницю потрапити, і хто з рідних знатиме, що там із тобою? Уже вдруге переживала вона цей усепоглинаючий страх, який не змінився з моменту, коли Макар уперше поїхав на заробітки. Та першого разу чоловік хоча б листи писав щотижня, ще й детальні: про свою роботу на рільництві. І що все йому наче звичне: ті ж буряки, та ж картопля, а все одно — інакше: і реманент новий і міцний, і німці суворо стежать і за спізнення карають, і як побачать, що хто, не приведи Боже, узяв щось зайве, то в поліцію потягнути можуть. Розповідав про місцеву гордість — щойно відкритий завод. Вона багато разів перечитувала, щоб добре запам'ятати те дивне слово — «Мерседес». Про дивомашини, що їх складають на конвеєрі. Про яскраві вітрини магазинів, де можна

купити і чобітки, і туфельки будь-якого кольору, та такі гарні, що їх і в церкву, і на танці можна. Про широкі вікна ресторанів, де щодня обідають і вечеряють, а то й сидять увесь день, плавно перетворюючи обід на вечерю, заможні бургери з моноклями та своїми білявими супутницями — такими світловолосими, яких Макар ніде раніше не бачив; про вишколених і виряджених у все чисте та яскраве швейцарів (ще сміявся, що їх, мабуть, усіх зі Швейцарії привозять), рівнесенькі та широкі дороги, які терплять і дощ, і сніг і не вкриваються багнукою...

Від ранку вона чекала на чоловіка та не знаходила собі місця. Хоч старший син Петро й намагався заспокоїти, усе було марно. От і зараз, мішаючи курям просо, не могла зосередитись ні на роботі, ні на агуканні малого Олексійка, що повзав по дворі та смикав собак за вуха, а Сірий та Лапа ніжно його облизували, ані на періодичних окриках того ж Петра, який гострив лопати, готуючи їх до копання картоплі, та все намагався розважити матір. Думки Віри були далеко: знала ж вона, що п'ять днів тому чоловік виїхав додому, але розуміла й те, що то був лише початок пригоди. Адже мало приїхати, мало рік працювати від світанку до пізнього вечора — треба ще повернутися додому цілим та неушкодженим, зберегти все, заради чого поклали сили та здоров'я. А зберегти непросто: он скільки ласих до чужого майна ходить навколо! Віра пригадувала Романа, знайомого із сусідньої Тернівки, — доброго й працьовитого чоловіка. Той їздив на заробітки у Францію, вирощував, підрізавав та збирав виноград, щоб робити вино. А коли повертався, розговорився із сусідами в потязі. Вони ж його тієї самої ночі пограбували та ногами забили до півсмерті, викинули з вагона на повному ході, то Роман так і пролежав у бур'янах до ранку, поки селяни не вивели корів пастися та не знайшли його, скаліченого та ледь живого. Тоді, перш ніж дістатися додому, він кілька місяців жив у сусідніх селах: соромився показатись на

очі рідним із порожніми кишенями... Намагався хоч якусь копійку заробити. А дружина в той час усі очі виплакала: думала, що згинув десь на чужині, та й сама з того горя занедужала сильно. Так і не зустрілися вони: приїхав Роман аж на жінчин похорон, зате з грішми в кишенях. Пам'ятала Віра й Петра з Нововікторівки, що на тому березі Верхньої Терси. Той заїхав аж у далеку Швейцарію, пас корів та робив сири й масло. А коли повернувся додому, свої ж сусіди-заробітчани напоїли й до нитки обібрали, поки спав, — добре, хоч на життя не зазіхнули. Забрали і гроші, і крам, а самого залишили ночувати на лавці. Чи не спіткала така ж доля Макара? Бо скільки ж йому щаститиме по тих світах...

— Привіт, сусідко! — веселий голос вирвав Віру з важких дум.

— І тобі привіт, Марічко.

Марічка — весела та рум'яна, трохи від молодості, а трохи й від сивухи, котрою була повна по вінця, якщо лише можна визначити, де в жінки є ті вінця, — примостилася поруч на ганку.

— Ждеш?

— Та жду... Думки всякі в голову лізуть. Чи все добре з нашими чоловіками...

Марічка гучно розсміялась.

— Ой, сусідко! Дурне — гик — то діло баг-ик-ато думати. Жени ті думки-ик! І все буде добре. Приїдуть гик-голубчики, ніде не дінуться. Та лишись ти того проса на хвилинку! — нервово забрала з Віриних рук миску, поставила під ганком і востаннє гучно гикнула. — А бодай їй у печінки, тій гикавці! Розмову до тебе маю. Жіночу.

— Ото раптом! — глянула здивовано. — Ні коло церкви, ні коло річки розмов не маєш, а тут-таки й жіноча. Чи не про того вусатого, що з хати твоєї вже місяць поночі виходить?

Віра взяла миску з просом і пішла за хвiртку насипати курям. Марічка за нею. І через усе куряче квокання, шелест їхніх крил та тупіт лап у боротьбі за їжу ледь чулась

та жіноча розмова, яку Марічка так прагнула приховати від сусідських вух і яку вела, звиваючись лисицею та в очі зазираючи.

— Ото ж про нього. Сусідко, Іван мій, як їхав, так і наказав: жити весело, про нього щодня згадувати, але не журитися. От я й не журилась. Бо кому від того краще? Хіба ліпше ночами плакати та молодість свою на сум зводити? І щоб тіло молоде без ласки пропадало? Наш вік жіночий і так недовгий, а тут ще й чоловік сам на рік полишає, у таку далечинь їде. Чи ж я залізна?

Зовсім не залізна — це Віра добре знала. Нерідко бачила сусідку з чаркою, нерідко проводжала поглядом уздовж вулиці, коли та на танці з заходом сонця вибиралась, а частенько безсонними ночами крізь віконце спостерігала, як вусатий Данило, пастух із сусіднього села, що за річкою, по-зłodійськи в її хату пробирався й покидав її стіни аж під ранок. А що хата стояла майже на краю села, то лише Віра та її безсоння були небажаними й мимовільними свідками того короткого перелюбного щонічного ритуалу. І хоч як би хотіла не знати, та не виходило в неї. Погодувала курей, вийшла за хвіртку, взяла на руки малого Олексійка й відвернулася спиною в надії, що та зрозуміє: не до неї зараз, — а Марійка все не відставала:

— Не сьогодні, так завтра Макар з Іваном повернуться. І все в нас буде добре: у вас із Макаром, у мене з Іваном. Ти лише не розповідай нікому з них, добре?

— А що тобі совість каже, Марічко?

— Ото мені священника щонеділі мало, щоб про совість говорити. Чи ти думаєш, що вони там у своїх мандрах монахами були? Чоловік без жіночої ласки куди швидше казиться, ніж жінка. Але говорити про то — лише мир у сім'ї рушити.

«А що, як вона має рацію?» — з'явилась непрохана думка, але вголос Віра промовила:

— Що то за сім'я така, на брехні побудована?

— Та кожна перша! Ти мені моралі не читай, сусідко. У тебе дітей стільки, що вгору глянути ніколи. Господарство таке, що не загуляти, якби й хотіла. А в мене час є і сили лишаяються. То краще пообіцяй, що моєї сім'ї не руйнуватимеш. І ми дружитись будемо, як і раніше.

Не встигла Віра й слова у відповідь мовити, як собаки схопилися. Увесь день нечутні, зараз Сірий та Лапа підняли такий лемент, що й не помилишся: їдуть, точно їдуть! Віра вибігла на шлях і давай вдивлятися до самого обрію. За нею Марічка. Стала, схрестивши руки на грудях, — вилита Мадонна, хіба дитини на руках бракує. Аж ось забовваніла підвода, їхала як усі вози, які щодня рухалися цим шляхом, та Вірі здалося, що повільнішого коня вона в житті не бачила. Несила їй було на місці чекати, але й бігти несила: ноги наче в землю вросли. Так і стояла, а підвода ставала дедалі більшою й більшою, ближчою й ближчою, поки вже в одному з тих утомлених і зарослих бородою чоловіків змогла впізнати Макара. Ті ж очі, та ж усмішка.

— Не мене чекаєш, жінко? Чи я хату наплутав?

Ще й жартує! Так і дала б по лобі за ці жарти, цю усмішку, це очікування, за всі безсонні ночі й виплакані сльози, за думки, які не було з ким розділити, за листи, що йшли так повільно, за стільки самотніх днів і ночей, за ці міцні й такі рідні обійми, що вже й злитися несила, а хочеться лише залишатися в них якомога довше. Десь на краю свідомості, близької до потьмарення, чула Віра радісні крики зустрічі Івана з Марічкою, горді Іванові слова: «Заживемо тепер не гірше за Деревських», — радісні верески Люби й Тоні, які, побачивши тата, кинулись йому на руки. Бачила міцні обійми батька із сином і те, як ніжно він погладив чубчик наймолодшого Олексійка. Зачепила поглядом і прощальне ручкання Макара зі своїм другом-заробітчанином і кілька скринь, набитих крамом, які Петро з батьком так обережно спускали з підводи на землю, а потім затягували в хату. Наче в тумані, накривала на стіл, виносила

з комори та заставляла, заставляла усім, що наготувала за ці два дні, щоб зайняти руки й думки, стоячи коло розжареної печі, обливаючись потом, незважаючи на серпневу спеку: пшеничний хліб, наваристий борщик, пироги із сиром та картоплею, пиріжки з яблуками й грушами, м'ясну печеню — хоч і знала, що чоловік трохи сваритиме за розтрату, бо готувала святкове в будень, але ж його повернення — теж свято. Стіл уже був повен, а Віра все не могла зупинитися й носила: сало з часничком, квашені огірочки, капусточку... Носила б іще, та Макар зупинив. Обняв міцно, притиснув до себе й так і тримав, поки Віра плакала, раптово усвідомивши: усе, він тут, поруч, і більше нікуди від неї не поїде.

Дівчата обсіли батька, наче якусь диковинку. Люба дивилась і гадала: як це можливо — такий рідний і водночас такий чужий? Сміється так само, говорить тим же голосом, лиш із якимись незвичними нотками — він називав їх акцентом, — у волоссі й бороді сивини побільшало. А розповідає, як розповідає! Про дивний край Ессен, де живе так багато своїх, українців, де навіть моляться по-нашому, бо є наша церква. Про важку роботу в шахті Цольферайн, де видобувають кам'яне вугілля, — того не розповідав дружині в листах, щоб не хвилювалася надто, — про технологічні дива, яких тут і близько немає. Про річку Рур, що протікала майже коло їхнього житла, та про величезний і могутній Рейн, де так добре ловляться плотва, лящ і навіть форель. Про теплі зими й не таке спекотне літо — в нас природа куди бурхливіша, а там така ж помірно-спокійна, як і самі німці. Про місцеву рослину — хміль і тамтешню гордість — пиво, яке так відрізняється від ячмінного та приготованого будь-яким іншим способом. Про кумедних ракунів, нахабних і пухнастих, про опасистих тюленів, яких йому вдалося побачити на Північному морі, куди вибрався одного разу. І діти слухали й чудувалися: скільки всього у світі є, який він дивний. А коли батько повідчиняв

скрині, то зовсім мову втратили: п'ять діжечок пива та криваво-багряне «крижане вино», солодкі та смачнючі пряники, що їх чомусь назвали Елізиними, дерев'яні коники хлопцям, шиті іграшки дівчатам, такі майстерні, що аж дух захоплює... А головне — тканина, багато дивовижної тканини, бавовни, такої м'якої й не схожої на негнучкий льон, і суєнок, спідничок і кофтинок із цієї бавовни. І навіть саджанці того німецького хмелю. Його Макар хотів вирощувати на своєму полі і з часом зробити власну маленьку броварню.

Діти дивились на батька, і він видавався їм справжнім мандрівником, загартованим морем, вітрами, далекими снігами. А той усе розповідав — тепер уже про дорогу додому, як вони з Іваном вдавали із себе звичайних рибалок, як попримотували тканини собі під одяг, наче мали під сто кіло живої ваги, як спали по черзі просто на валізах і намагались не розмовляти дуже із сусідами, бо хто ж його зна, що в тих на думці й чи не хочуть пограбувати заробітчан. Уже засинаючи, дівчата чули, як батько шепоче матері на вухо:

— Тепер і хату по-справжньому добудуємо, бо ж минулого разу грошей вистачило тільки, щоб її закласти... Реманент куплю, молотарку. І заживуть наші діти в достатку. Не була ця розлука марною. Більше мені нікуди їхати не треба.

А Віра тулилась до чоловіка й тихо-тихо казала:

— Страшно мені. Сусіди говорили, що в інших селах до господарів навідувались. Казали, треба здати худобу й землі в колоспи.

— Як так — узяти й здати? Сам обробляв, сам вирощував — і віддати за так? Бути такого не може.

— Не знаю, Макаре. Говорять люди всякого.

— А ти їх менше слухай, — пригорнув до себе. — Ми ж разом. А коли ми разом, нічого поганого трапитися не може.